

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.7.516>

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL LƏHCƏSİNİN FORMALAŞMASINDA QIPÇAQ DİL ELEMENTLƏRİNİN ROLU

Könül Səmədova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://Orcid.org/0000-0003-4061-9775>
samedovakonul74@mail.ru

Xülasə

Tədqiqatlar sübut edir ki, orta əsrlərdə Qafqazın şimal bölgələrinə köç etmiş və burada məskunlaşmış qıpçaq tayfaları regionun linqvistik strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişlər. Bu təsir xüsusilə Azərbaycan dilinin şimal ləhcələrində – əsasən Quba, Xaçmaz, Qusar və Şabran bölgələrini əhatə edən dialektlərdə özünü aydın şəkildə büruzə verir. Qıpçaq komponentinin bu ləhcələrdəki izləri yalnız leksik qatla məhdudlaşmır, həm də fonetik və morfoloji səviyyədə müşahidə olunan sistemli uyğunluqlarla səciyyələnir. Fonetik səviyyədə dilortası səslərin dilarxası səslərlə əvəz olunması, palatal səslərin depalatallaşması kimi hadisələr də həmin təsirlərin fonoloji aspektdə izlərini daşıyır. Morfoloji baxımdan isə kök və şəkilçi əlaqələrindəki fərqli quruluşlar, xüsusilə feil formalarında və əvəzlik sistemindəki lokal variantlar, qıpçaq dil strukturunun bəzi ünsürlərinin şimal ləhcələrində inteqrasiya olunduğunu göstərir. Bu strukturların tədqiqi həm də dil tarixi baxımından Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini daha dolğun anlamağa imkan verir.

Açar sözlər: şimal ləhcəsi, qıpçaq dili, dialektologiya, fonetik paralellər, leksik təsir, morfoloji quruluş.

THE ROLE OF KIPCHAK LANGUAGE ELEMENTS IN THE FORMATION OF THE NORTHERN DIALECT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Konul Samadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Research confirms that Kipchak tribes who migrated to the northern regions of the Caucasus in the Middle Ages and settled there had a significant impact on the linguistic structure of the region. This influence is particularly evident in the northern dialects of the Azerbaijani language mainly in the dialects spoken in the Quba, Khachmaz, Gusar, and Shabran regions. The traces of Kipchak components in these dialects are not limited to the lexical layer but are also characterized by systematic correspondences observed at phonetic and morphological levels. At the phonetic level, phenomena such as the replacement of mid-tongue sounds with back-tongue sounds and the depalatalization of palatal consonants reflect the phonological aspects of this influence. Morphologically, different structures in the relationships between roots and affixes especially local variants in verb forms and the pronoun system indicate the integration of certain elements of Kipchak language structure into the northern dialects. The study of these structures also provides a deeper understanding of the developmental stages of the Azerbaijani language from a historical linguistic perspective.

Key words: northern dialect, Kipchak language, dialectology, phonetic parallels, lexical influence, morphological structure

РОЛЬ ЭЛЕМЕНТОВ КИПЧАКСКОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ СЕВЕРНОГО ДИАЛЕКТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Кенуль Самедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Исследования подтверждают, что кипчакские племена, переселившиеся в средние века в северные регионы Кавказа и обосновавшиеся там, оказали значительное влияние на лингвистическую структуру региона. Это влияние особенно ярко проявляется в северных диалектах азербайджанского языка – главным образом в диалектах, охватывающих регионы Куба, Хачмаз, Гусар и Шабран. Следы кипчакского компонента в этих диалектах не ограничиваются только лексическим уровнем, но также характеризуются системными соответствиями на фонетическом и морфологическом уровнях. На фонетическом уровне наблюдаются такие явления, как замена среднеязычных звуков заднеязычными, депалатализация палатальных согласных, что отражает фонологический аспект данного влияния. С морфологической точки зрения

различия в строении корней и аффиксов, особенно локальные варианты в формах глаголов и системе местоимений, свидетельствуют об интеграции отдельных элементов структуры кипчакского языка в северные диалекты. Изучение этих структур также позволяет глубже понять этапы развития азербайджанского языка с точки зрения его исторической эволюции.

Ключевые слова: северный диалект, кипчакский язык, диалектология, фонетические параллели, лексическое влияние, морфологическая структура.

Giriş/Introduction

Tarixi mənbələrə əsasən, qıpçaq tayfaları XI-XIII əsrlərdə Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Şimali Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmışlar. Onların bu ərazilərdə uzun müddət yaşamaları, yerli türkdilli əhali ilə sıx əlaqələr qurması dilin fonetik və leksik tərkibinə də təsirsiz ötüşməmişdir. “Şimal ləhcələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini Şərq, Qərb və Cənub qrupu ləhcələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onlarda oğuz ünsürləri ilə bərabər qıpçaq dil elementlərinin üstün olmasıdır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq Azərbaycan türkcəsinin Şimal dialektlərində oğuz qrupu dilləri üçün tipik olan xüsusiyyətlərlə harmoniya yaratmayan əlamətlərin olduğunu qeyd etmişlər. Bu da məhz qıpçaq elementləri idi” [Səmədova, 2023:13].

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin formalaşması. Qıpçaqlar türk xalqları arasında mühüm tarixi-etnogenetik yerə malik tayfa ittifaqıdır. Onların etnik və siyasi fəaliyyət dairəsi geniş bir coğrafiyanı – Şimali Qafqazdan Şərqi Avropaya, Orta Asiyaya qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Tarixi mənbələrdə qıpçaqlar tək bir adla deyil, müxtəlif dövrlərdə və bölgələrdə fərqli adlarla təqdim olunmuşdur. Bu adlar həmin tayfaların tərkibindəki qrupların və onların siyasi ittifaqlarda iştirakı ilə bağlı olmuşdur. Xüsusilə Xəzər xaqanlığı ilə qıpçaqlar arasında olan əlaqə onların müəyyən mənbələrdə eyniləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, qıpçaqların müxtəlif adlar altında tanınması və regionda iz buraxmaları onların dil və mədəniyyətlərinin də yerli əhali ilə qarşılıqlı təsirinə yol açmışdır. “Qıpçaqlar tarixi mənbələrdə daha çox xəzərlər kimi təqdim olunur ki, bunun da əsas səbəbi qıpçaqların Şimali Qafqaz və ətraf regionları əhatə edən Xəzər siyasi birliyinin, dövlətinin mövcudluğu idi. Ümumiyyətlə, qıpçaqlar I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən mənbələrdə müxtəlif adlarla adlanmışlar: beçeneqlər, kumanlar, polovetslər, xəzərlər və sairə” [Cəfərov, 2011:42]. Buna görə də Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrinin formalaşması məhz qıpçaqların adı ilə bağlı ola bilər. Hətta M.Şirəliyev yazır ki,

“Azərbaycan dili IV-V əsrlərdə Azərbaycan ərazisində oğuz və qıpçaq tayfalarının dilləri əsasında formalaşmışdır” [Şirəliyev, 2008:214]. Z.Budaqov və T.Hacıyev isə oğuz və qıpçaq dillərinin dilimizin dialektlərinə təsirinin assimilyasiya prosesi vasitəsilə, yəni yalnız türk dillərinin deyil, ərəb və fars dillərinin də təsiri ilə də baş verdiyi qənaətinədiirlər: “Assimilyasiya ancaq ikidillilik şəraitində mümkündür – ancaq ikidilli etnos assimilyasiyaya uğraya bilər, o da həmişə yox. Oğuz, qıpçaq, sonra səlcuqi (bu da oğuzdur) dəstələrinin gəldiyi X-XII əsrlərdə Azərbaycanda fars və ərəb dilləri dövlət dilləri idi, bu dövlət dilləri gəlmələrin yerlilərin dillərini assimilyasiya etməsinə imkan verməzdilər” [Budaqov, Hacıyev, 1992:28].

Prof. M.Məmmədli də eyni fikirdədir. “Azərbaycan şimal ləhcəsinin bəzi xüsusiyyətləri sırf qıpçaq fonetikasi ilə üst-üstə düşür və bu paralellər təsadüfi deyil, tarixi əlaqələrin nəticəsidir” [Məmmədli, 2019:32]. Şimal ləhcəsində bəzi səslərin tələffüzü klassik Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Məsələn: Ədəbi dildə “*yaxşı*” kimi işlənən sifət Quba və Qusar bölgələrində “*jaqşı*” formasında səslənir. Bu tələffüz forması klassik qıpçaq türkcəsində də eyni ilə “*jaqşı*” kimi qeydə alınmışdır və bu paralel, sözün səs strukturunun qıpçaq fonetikasi ilə uyğunluğunu göstərir.

Digər bir nümunə “göz” sözüdür. Şimal-qərb bölgələrində bu söz “küz” formasında tələffüz olunur. Bu forma da “Codex Cumanicus”da rast gəlinən qıpçaq türkcəsindəki “küz” [Quliyev, 2023:59] variantı ilə eynidir. Burada həm də *g* → *k* dəyişməsi ilə yanaşı, səslərin tarixi mübadiləsi müşahidə edilir. Bəzi şivələrdə “*düz*” sözü “*tüz*”, “*dəmir*” isə “*temir*” formasında işlənir. Bu formalar da qıpçaq dilindəki qarşılıqları ilə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, “*temir*” forması həm “Codex Cumanicus”da [Quliyev, 2023:21], həm də Orxon-Yenisey abidələrində “*dəmir*” [Кулиев, 1978] mənasında istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə, “*getmək*” felinin “*barmaq*”, “*barıym*” (gedirəm) formalarında işlənməsi bəzi yerli şivələrdə müşahidə olunur. “*Barmaq*” forması qədim türk dillərində və xüsusilə qıpçaq türkcəsində “*getmək*” [Quliyev, 2023: 54] mənasında geniş istifadə edilmişdir. Fonetik baxımdan diqqətçəkən digər bir xüsusiyyət isə qısa və kəsik səslənmələrdir. Məsələn: Ədəbi dildə “*bilmirəm*” ifadəsi bəzi bölgələrdə “*bilmän*” və ya “*bilmä*” formasında işlədilir ki, bu da qıpçaq dilinin təsiridir. “*Gələcək*” sözü isə “*keläcäk*” və ya “*keläjak*” [Quliyev, 2023:96] kimi tələffüz olunur. Şimal ləhcəsində həmçinin ə səsinin *a* və ya *e* ilə əvəzlənməsi halları müşahidə olunur. Məsələn: “*əl*” - “*al*”; “*ər*” - “*ar*”. Bu fonetik dəyişikliklər dilin yalnız texniki səciyyə daşıyan tərəfi deyil, eyni zamanda, tarixi dil münasibətlərinin, qovuşmaların və etnolinqvistik proseslərin

bir göstəricisidir. Fonoloji sistemdəki bu cür fərqliliklər şimal bölgələrinin təkcə coğrafi deyil, həm də etnik-mədəni baxımdan qıpçaq dilinin fərqli təsirlərinə məruz qaldığını sübut edir.

Azərbaycan dilinin şimal ləhcələrində müşahidə olunan və yalnız bu bölgəyə xas olan bir sıra leksik vahidlər klassik ədəbi dildə ya işlənmiş, ya da tamamilə fərqli formalarda mövcuddur. Bu sözlərin bir çoxu qədim qıpçaq türkcəsinin yazılı abidələrində, xüsusilə də “Codex Cumanicus”, Mahmud Kaşğarının “Divani Lügət-it-Türk” əsərində və digər tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Belə paralellər bu ləhcələrin yalnız lokal dil xüsusiyyəti olmadığını, eyni zamanda tarixi-etnogenetik təbəqələrin daşıyıcısı olduğunu göstərir. Bu kateqoriyaya aid edilə biləcək bəzi leksik vahidlərə nəzər salmaq yerinə düşər: “*Tüş*” (yuxu) – Bu söz Quba və Qusar dialektlərində “yuxu” mənasında işlənir. Eyni zamanda “Codex Cumanicus”da və “Divani Lügət-it-Türk”də *tüş* sözü “yuxu görmək” və ya “yuxu” anlamında qeyd olunmuşdur [Quliyev, 2023:92; Kaşğari, 2006:21]. Bu isə sözdə yalnız fonetik paralelliğin deyil, semantik uyğunluğun da olduğunu göstərir.

“*Qaban*” (çöl donuzu) – Şimal bölgələrinin şivələrində “çöl donuzu” mənasında işlənən bu söz “Codex Cumanicus”da da *qaban* [Quliyev, 2023:65] formasında yer almış və eyni məna ilə verilmişdir. Bu, heyvan adları sahəsində qədim türk zooloji terminologiyasının izlərinin qorunub saxlanıldığını sübut edir.

“*Quruy*” (acmaq) – Bu feil müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-standart sayılır, lakin Qax, Zaqatala və Balakən bölgələrində geniş istifadə olunur. Mahmud Kaşğari “Divani Lügət-it-Türk”də *qurımaq* felini “acmaq, susamaq” mənasında qeydə almışdır [Kaşğari, 2006: 390]. Şimal ləhcəsindəki *quruy* feil forması bu qədim fel kökünün yaşamaq qabiliyyətini və fonetik dəyişmələr nəticəsində lokallaşmış formalarını nümayiş etdirir [Şirəliyev, 2008:26].

“*Tutamaq*” (tutacaq, dayaq) – Bu söz Balakən və Qax bölgələrində “söykənəcək” mənasında işlədilir. “Codex Cumanicus”da *tutamak* forması ilə verilir və “tutacaq vasitə” mənasını daşıyır [Quliyev, 2023:55].

“*Yaba*” (dirəçək, ikitaylı kənd aləti) – Bu söz həm də qədim türk dillərində eyni mənada istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğari bu sözü *yaba* kimi qeydə alır [Kaşğari, 2006:91].

Bu sözlər yalnız semantik və fonetik uyğunluq baxımından deyil, həm də etimoloji baxımdan qıpçaq komponentinin varlığını sübut edən leksik vahidlərdir. Onların müəyyən bölgələrdə qorunub saxlanması və ədəbi dilə keçməməsi, dilin regional inkişaf amilləri ilə izah edilə bilər. prof. E.Əliyeva qeyd edir ki: “Azərbaycanın şimal dialektlərində qorunub saxlanılan bəzi arxaik leksik

vahidlər, xüsusilə qıpçaq mənşəli sözlər, bölgənin dil tarixini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [Əliyev, 2012:321-377]. Bu fikirlər təsdiq edir ki, leksik səviyyədəki bu paralellər təkcə danışığ fərqlilikləri deyil, həm də qədim türk dilləri ilə əlaqənin canlı izləridir. Bu isə, öz növbəsində, şimal ləhcələrinin öyrənilməsini yalnız dialektoloji deyil, həm də tarixi linqvistik baxımdan aktual və əhəmiyyətli edir.

Şimal bölgələrində “-man” şəkilçisi ilə bitən feil formaları geniş istifadə olunur. Bu şəkilçi xüsusilə, müasir Azərbaycan dilində qeyri-standart sayılan və şimal ləhcələrində isə gündəlik danışığda tez-tez işlənən feil formalarını meydana gətirir. Məsələn: “*Bilmən*” (bilmirəm) – bu forma müasir Azərbaycan ədəbi dilində “*bilmirəm*” olaraq işlənir, lakin şimal ləhcələrində “-man” şəkilçisi ilə işlənir və qıpçaq türkcəsində də bu cür şəkilçi ilə qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğari “*Divani Lügat-it-Türk*”də “*bilmən*” (*bilmirəm*) formasını qeydə almışdır [Kaşğari, 2006: 148]. Eyni zamanda, “*Codex Cumanicus*”da da bu şəkilçinin mövcudluğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu da qıpçaq dilində müntəzəm olaraq istifadə olunan morfoloji strukturun şimal Azərbaycan ləhcələrində necə qorunduğunu göstərir.

Şimal ləhcələrində qısaldılmış şəkilli feil formalarının işlədilməsi də əhəmiyyətli morfoloji xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət, həm fonetik, həm də morfoloji səviyyədə qıpçaq dilindən gələn arxaik formaların qorunduğunu göstərir. Belə formalar adətən müasir Azərbaycan dilində standartlaşdırılmamış və ya dəyişmiş şəkildə istifadə edilir. Məsələn: “*Gedä*” əvəzinə “*gäd*” – bu formada “*gedä*” sözü müasir Azərbaycan dilində “*gedirəm*” və ya “*gedəcəyəm*” [Əzizov, 2016: 302] kimi istifadə olunmasına baxmayaraq, şimal ləhcələrində daha qısa formada “*gäd*” kimi işlənir. Bu cür qısaldılmış şəkil formaları qədim türk dillərində, xüsusən də qıpçaq türkcəsində müşahidə olunan xüsusiyyətlərdən biridir. “*Codex Cumanicus*”da və digər qıpçaq mənbələrində qısaldılmış şəkilçilərdən geniş şəkildə istifadə edildiyi qeyd olunmuşdur [Quliyev, 2023: 23].

“*İçä*” əvəzinə “*ic*” – bu da eyni şəkildə istifadə edilən bir qısaldılmış forma olub, qədim türk dillərindəki qısa şəkilçilərlə eynidir.

Şimal ləhcələrində qıpçaq türkcəsindən gələn başqa morfoloji quruluşlar da mövcuddur. Məsələn: Əvəzlik və şəkilçi istifadəsindəki fərqliliklər – şimal ləhcələrində “bu” əvəzlilikləri yerinə “o” və ya “onun” şəkilçilərinin işlənməsi müşahidə olunur. Bu da qıpçaq türkcəsindəki əvəzlik formalarından izlər daşıyır. Məs: məkan və zaman bildirən şəkilçilər – şimal ləhcələrində “-da, -də” şəkilçiləri yerinə daha qədim şəkilçi formaları olan “-ta, -tə” formalarının işlənməsinə müntəzəm olaraq rast gəlinir. Bu morfoloji xüsusiyyətlər, həmçinin Azərbaycanın

şimal bölgələrində formalaşmış qıpçaq türkcəsi izlərinin dilin strukturunda necə qorunduğunu və inkişaf etdiyini göstərən əhəmiyyətli dəlillərdir. Bir fenomenin təhlili yalnız dilin morfoloji aspektinə deyil, həm də Azərbaycan dilinin təkamülünün daha geniş bir mənzərəsini ortaya çıxarmağa imkan verir.

Nəticə/Conclusion

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsinin formalaşmasında qıpçaq dil elementləri mühüm rol oynamışdır. Şimal ləhcəsinin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması, xüsusilə fonetik, leksik və morfoloji strukturundakı qıpçaq təsirlərinin izlənməsi, yalnız dilçiliyin deyil, həm də tarixi və etnogenetik analizlərin aparılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qıpçaq elementlərinin bu ləhcədə saxlanması həmin dövrlərdə bu regionda yaşayan tayfaların dil və mədəniyyətinin izlərinin dilə necə təsir etdiyini göstərir. Xüsusilə, qədim qıpçaq türkcəsinin müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq şimal Azərbaycan ləhcələrində yaşaması, bu dilin tarixinin və etnik tərkibinin daha aydın şəkildə anlaşıla bilməsinə imkan verir. Bu təsirlərin həm də Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı baxımından böyük önəmi vardır. Şimal ləhcələrindəki qıpçaq elementləri, yalnız dilin formalaşması ilə bağlı deyil, həm də bölgənin tarixi və etnik inkişafının izlərini əks etdirir. Qıpçaq türkcəsinin elementlərinin yaşaması, həmin dövrün xalqının sosial və mədəni əlaqələrini, etnik qarşılıqlı təsirlərini və bölgədəki siyasi prosesləri anlamağa kömək edir. Bu səbəbdən, şimal ləhcələrinin öyrənilməsi, Azərbaycan dilinin inkişafını daha geniş bir tarix və mədəniyyət kontekstində araşdırmağa imkan verir. Bu ləhcələrin qoruduğu qıpçaq dil elementləri, dilin evrimini və müxtəlif dövrlərdə baş vermiş etnik və mədəni qarşılıqlı təsirləri izləmək üçün mühüm bir mənbədir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Budaqova Z., Hacıyev T. (1992). Azərbaycan dili. – Bakı: “Elm”. – s.28.
2. Cəfərov, N. (2011). Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. – Bakı: Milli Virtual Kitabxananın nəşri. – 357 s.
3. Əliyeva, E. (2012). Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. III c. – Bakı, 321 s.
4. Əzizov, E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 348 s.
5. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğat-it-türk. IV c. – Bakı: “Ozan”. – 752 s.
6. Quliyev, İ. (2023). Codex Cumanicus” və kuman dilinin leksikası. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 207 s.

7. Məmmədli, M. (2019). Azərbaycan dialektologiyası. Dərslik. – Bakı: “Zərdabi LTD”. – 352 s.
8. Səmədova, K. (2023). Azərbaycan dilinin Şimal ləhcəsinin morfoloji quruluşu və qırçaq elementləri. – Ankara. “Uzun Dijital”. – 244 s.
9. Şirəliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı: “Şərq-Qərb”. – 416 s.
10. Кулиев, А. (1978) Неличные формы глагола в языке орхон-енисейских памятников (в сравнении с Азербайджанским языком) /Автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку, – 28 с.

Məqalə tarixəsi

Daxil olub 30.04.2025

Qəbul edilib 18.05.2025

Nəşrə tövsiyə edib *Mahirə Hüseynova*
filologiya elmləri doktoru, professor